

ІСТОРІЯ ЗАСНУВАННЯ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ТА ХЕРСОНСЬКОЇ ЕПАРХІЇ (1775-1837)

В останні роки в Україні помітно зріс інтерес до релігії, як до недостатньо вивченої ділянки духовної культури. Відбувається переосмислення ролі церкви та її служителів у житті суспільства і вітчизняній історії. На противагу ще донедавна пануючим радянським стереотипам про культурну малозначимість православної церковної традиції, нині утверджується думка про її істотну роль у культурній спадщині українського народу. Об'єктом конкретно-історичного дослідження все частіше стають різноманітні форми духовного життя, історія створення та головні напрями діяльності єпархій, а також окремих їх ланок - монастирів, церков, керівних установ православ'я. Тому автор даної статті звернувся до такої малодослідженої теми, як заснування та діяльність Катеринославської та Херсонської єпархії.

Ця проблема знайшла деяке відображення в дореволюційній історичній та краєзнавчій літературі, але ці роботи мають характер опису окремих єпархіальних ланок, у виключно позитивному плані [1]. Подібний характер мають і праці церковних істориків другої половини 80-х - 90-х рр. XX ст. [2], але жодного комплексного дослідження цього питання немає. Тому постає завдання - проаналізувати та узагальнити всі відомості про історію православної церкви півдня України даного періоду та визначити напрями її діяльності у суспільстві.

Результатом російсько-турецької війни 1768-1774 рр. було підписання 10 липня 1774 року Кючук-Кайнарджійського мирного договору, за яким до Росії переходила територія між Дніпром і Південним Бугом, Азов, Керч, Єнікале та Кінбурн, а Молдавія та Валахія фактично опинилися під протекторатом Росії. Крім того, у текст договору було включено пункт, який зобов'язував Туреччину гарантувати "твердий захист християнського закону і церквам його", що забезпечило поширення впливу російської православної церкви на територію та населення Балкан, а 8 квітня 1783 року до Росії був приєднаний Кримський півострів. Після цих подій почалося активне заселення південних степів та будівництво таких міст, як Херсон, Миколаїв, Катеринослав та інших.

Населення у новопридбаних землях від Бугу до Дінця постійно збільшувалося, а разом з цим зростала і кількість церков, які будувалися за рахунок державної скарбниці. Але як будівництво церков, так і призначення до них священнослужбовців проходило з великими труднощами внаслідок віддаленості єпархіальної влади, з якою необхідно було зв'язуватися з вищеназваних питань як представникам духовенства, так і мешканцям південноукраїнських територій. Проблеми загострювалися ще від того, що новозбудовані церкви відносилися до різних єпархій, для яких вони були свого роду тягарем. Так, церкви Новосербії та Новокозачого полку спочатку залежали від Київської митрополії, потім від Переяславської єпархії, а старої ландміліцької лінії (система кордонів на Лівобережжі у 18 ст.) підпорядковувалися белгородським владикам, Слов'яно-Сербія з Бахмутом - воронезьким архієреям, Запоріжжя завжди відносилося до Київської митрополії. Таким чином, необхідно було об'єднати усі ці частини під єдиним керівництвом, яке б знаходилося на підлеглий йому території. З цих причин уряд вирішив упорядкувати церковні справи на українських землях і 9 вересня 1775 року, після закінчення російсько-турецької війни 1768-1774 рр., царським указом з Новоросійської та Азовської губерній створювалася другокласна єпархія, владика якої мав іменуватися Слов'янським та Херсонським, з призначенням йому місцеперебування у Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі, а ним призначався болгарин *Євгеній Булгарис* (Булгари).

Таблиця 1.

Архієпископи Катеринославські та Херсонські (1775-1837)

№ п/п	Ієрархи	Роки життя	Роки керування
1	Євгеній Булгарис	1716-27 травня 1807	1.10.1775 - 5.05.1779
2	Никифор Феотокі	?-31 травня 1800	6.08.1779 - 28.11.1786
3	Амвросій Серебрєнніков	? - 13 вересня 1792	26.11.1786 -13.09.1792
4	Гавриїл Бакулескул	?- 30 березня 1821	10.05.1793 -29.09.1799
5	Афанасій Іванов	1750-18 серпня 1805	1.10.1799 - 18.08.1805
6	Платон Любарський	?-20 жовтня 1811	18.08.1805 -20.10.1811
7	[ов Потьомкін	22.06.1752 - 28.03.1823	7.02.1812 - 28.03.1823
8	Феофіл Татарський	1762(1767) 14.11.1830	19.05.1823 -15.10.1827
9	Онисифор Боровик	?-17 квітня 1828	4(28). 11.1827
10	Гавриїл Розанов	26.01.1781-8.09.1858	22.05.1828 -9.05.1837

Новостворена єпархія простяглася з північного заходу від берегів Дніпра (під містом Кременчуком) до південного берега Тавриди, а зі сходу до заходу - від Чорномор'я і гирла Дону до берегів Дністра й мала 232 церкви та два монастирі: Хрестовоздвиженський у Полтаві та Сокільський, який знаходився на березі Ворскли біля містечка Сокілки Кобеляцького повіту (ліквідований за указом Синоду у 1786 році), одинадцять православних і чотири розкольничі каплиці, 1476 чоловік духовенства. Найбагатшою була Покровська церква Запорозької Січі, яка мала чимало рідкісних та цінних речей: 11 старовинних, добре оздоблених Євангелій, 36 хрестів різних видів та багато інших [3]. Треба відмітити, що всі її речі були роздані по різних приходах нової єпархії, і, таким чином, велич Запорозького Покровського храму була знищена.

Прибувши 23 жовтня 1776 року до Полтави, архієпископ Євгеній організував там Слов'янську духовну консисторію, а через неї - протопопи. У Новоросійській губернії було створено 6 протопопій: Кременчуцьку, Полтавську, Кобеляцьку з Ново-Сенжарами, Єлисаветградську, Ново-Миргородську, Слов'янську та Херсонську. До останньої входили всі новопридбані землі, де було 5-6 ієромонахів у с Покровському на місці Запорозької Січі та 39 рядових священиків [4]. Пізніше ці протопопії були перейменовані у духовні правління. В Азовській губернії у 1777 році було також створено 5 правлінь: Катерининське; Самарське (Катеринославське); Бахмутське; Павлівське; Ново-Ростовське.

Протопопії (духовні правління) на місці виконували всі укази і рішення Синоду і Духовної Консисторії, щорічно збирали формулярні списки про священнослужбовців церков єпархії, відомості про надходження та витрати церковних сум, проводили слідство за дорученням консисторії про поведінку служителів культів та інше.

Головною справою єпархіального керівництва Духовного правління кінця 18 століття

було розподілення священнослужбовців по слободах на робочі місця (треба відмітити, що священників катастрофічно не вистачало). Гостроту даній проблемі додавало те, що багато священників не бажало їхати в глибинку на свої посади, обґрунтовуючи свої відмови поганим здоров'ям, сімейними проблемами і таке інше. Це приводило до того, що доводилося знімати священників з Чорноморського флоту, який знаходився у Херсоні, й відправляти у новозбудовані церкви єпархії [5].

Окрему проблему складав низький освітній рівень священнослужбовців: серед них часто зустрічалися люди, які погано володіли читанням та співом. У зв'язку з цим у 1784 році Катерина II видала указ, за яким "бажаючи поступити в церковнослужбовці старалися по книгам справно, ясно і зрозуміло читати, співати за нотами й справно писати" [6]. Підвищенню освітнього рівня сприяв також указ Синоду від 12 листопада 1787 року про надання переваги священнослужителям, "які вправні у науці, щоб вчені протопопи, священники і диякони перед не-вченими всюди мали перевагу" [7].

У 90-х роках XVIII століття Духовному правлінню додалося роботи у зв'язку з розглядом справ про скарги на священнослужбовців сіл губерній, які входили до складу єпархії. Це було результатом некритичного підходу до прийому священників на вакантні місця в ранній період діяльності єпархії, а також слабого контролю за ними з боку єпархіального керівництва, що привело до розповсюдження пияцтва та прелюбодіяння серед сільських священників [8].

На початку XIX століття боротьба з правопорушеннями посилилася, збільшилася кількість випадків позбавлення духовного звання за "непристойну поведінку". Цьому сприяла політика Павла I (1796-1801 рр.) по викоріненню недобросовісного ставлення до роботи та своїх обов'язків [9], а також практика доносів між співробітниками про неточності й промашки в службі, не дозволений поведінці тощо.

Що стосується приходів єпархії, то тут церковнослужбовці повинні були виконувати свої священницькі обов'язки. Крім того, настоятелі мусили слідкувати за своїм приходом та прихожанами на предмет існування розкольнічих сект, відступників від православ'я і т. д. Перед священниками єпархії також ставилося завдання написання церковно-приходських літописів. Передбачалося з'ясувати адміністративне та географічне положення приходу, послідовні зміни в ньому; історію населення краю і його економічний розвиток; розумовий та релігійно-моральний стан прихожан у зазначений період часу; зміни у складі священно - і церковнослужбовців від заснування церкви; виникнення і діяльність церковно-приходських закладів.

Додатками до літопису повинні бути таблиці місцевого населення і його економічного становища; детальна карта приходу з позначенням гір, балок, шляхів, землі і будівель; план церкви, огорожі, дзвіниці і церковно-приходських шкіл; вигляд церкви: із заходу, боковий та зі сходу; колекції мінералів, насіння, рідкісних книжок, ікон та картин, археологічних рідкостей і т. ін. [10]. Та, на жаль, ці вимоги виконувалися в мінімальному обсязі, про що свідчать формулярні списки священнослужбовців, в яких даються лише короткі відомості про заснування церкви та, в кращому випадку, коротка інформація про поселення [11].

Незабаром після початку роботи на новому місці, архієпископ Євгеній заснував духовне училище всестанового характеру за допомогою архімандрита Феоктиста та при сприянні українського гетьмана графа Кирила Григоровича Розумовського, який подарував для цього свій дім, що знаходився у Полтаві. З 27 листопада 1778 року керівником училища став ієрохоренець *Никифор Феотокі*, тзніше архієпископ. Він приступив до поступового відкриття класів: риторичного (1779), філософського (1783) і богословського (1786). У 1780 році було відкрито додаткові класи: грецької, французької та німецької мов; арифметики; малювання. Все це дало змогу перетворити училище в семінарію. Першими її учнями були вихованці Переяславської семінарії і Харківського колегіуму.

Бажаючи якомога швидше заселити далекі окраїни, царський уряд у 1762 році

закликав іноземних підданих переселитися у південні області, а після приєднання Причорномор'я, Таврії та Кримського півострова, князь Г. О. Потьомкін вирішив заселити ці території співвітчизниками, які в свій час, за різних обставин, емігрували до Туреччини та Польщі. Та еміграція йшла дуже повільно і не задовольняла царський уряд.

Тоді керівництво пішло іншим шляхом, висилаючи у Північне Причорномор'я та Крим багато старообрядців, випроваджуючи їх тим самим з центральних районів держави, що привело тут до великого скупчення сект та окремих розкольників. У 1785 році Г. О. Потьомкін розповсюдив оголошення, в якому запрошував до поселення на новопрیدбаних землях старообрядців Чернігівщини та Новгород-Сіверщини, гарантуючи їм релігійні вільності [12].

Це оголошення зробило свою справу. Багато старообрядців переселилося з північних районів України на південь, що призвело до появи цілих поселень старообрядців (найбільше з них - Знам'янка) та районів їх компактного проживання у Херсоні, Катеринославі, Єлиса-ветграді, Бахмуті, Кременчуці та інших містах.

Старообрядцям, які мешкали у Слов'янській єпархії, архієпископ Никифор відправляв послання з умовлянням повернутися у лоно православ'я. При огляді єпархії він відвідав села Плоске, Знам'янку та м. Єлисаветград, де мешкали розкольники, яким особисто доводив правоту православ'я і необґрунтованість їх відходу від православної церкви. Але тільки знам'янці прийняли православ'я на правах єдиновір'я.

Після приєднання Криму у 1783 р. указом Катерини II було створено Катеринославське намісництво з 15 повітами. У зв'язку з цим і Слов'янську та Херсонську єпархію було перейменовано у Катеринославську та Херсонес-Таврійську. Місцеперебуванням архієреїв офіційно з квітня 1784 року вважався Кременчук, але, не дивлячись на це, вони залишалися у Полтаві.

7 березня 1787 року була створена Феодосійська і Маріупольська єпархія, і новому архієпископу *Амвросію Серебреннікову* додали керівництво Молдовлахією, а після смерті митрополита Кефайського та Готфійського Ігнатія (16 лютого 1786) його єпархія перейшла у відання катеринославського архієпископа.

З перейменуванням Катеринославського намісництва у Новоросійську губернію, а міста Катеринослав у Новоросійськ, 21 грудня 1797 року було видано указ про скасування Катеринославської єпархії й заснування нової - Новоросійської та Дніпровської. Змінилася й територія єпархії: після закінчення другої російсько-турецької війни Росія за Ясським мирним договором 29 грудня 1791 року отримала Очаківську область між Дністром та Бугом, яка у церковному відношенні була зарахована до Новоросійської єпархії. Після входження Полтави до новоствореної Малоросійської губернії, 31 грудня 1797 року кафедра була перенесена до Новомиргорода Новоросійської губернії, куди з усім своїм штатом, консисторією та семінарією перейшов владика *Гавриїл Бакулескул (Бодоні)*.

8 жовтня 1802 року Новоросійську губернію поділено на Миколаївську (з 1803 р. - Херсонську), Катеринославську і Таврійську. Тому за указом від 25 червня 1803 року єпархія стала називатися Катеринославською, Херсонською і Таврійською. 4 грудня того ж року архієрейська кафедра перейшла з Новомиргорода до Катеринослава. Для місцеперебування єпархіальних владик був відведений губернаторський будинок, збудований на березі Дніпра. Замінений новим будинком на тому ж місці після 1837 року, він до початку XX ст. слугував приміщенням для катеринославських владик. За даними 1827 року в Катеринославській губернії налічувалося 360 церков, Херсонській - 271, Таврійській - 64 [13].

На протязі 1805-1811 рр. значно зросла Катеринославська семінарія, розвитку якої архієпископ Платон приділяв значну увагу. Своїм щирим ставленням до семінаристів і викладачів він привабив до навчального закладу багато учнів і під час його правління місцеве училище і семінарія були переповнені учнями. Під керівництвом Платона викладачем семінарії Синицьким у Харківському університеті був виданий перший Новоросійський "Календарь в лето от Рождества Христова 1810 г. В 54 страницы",

перекладений з польської мови.

Після чергової російсько-турецької війни (1806-1812) в м. Бухаресті 11 червня 1812 року був укладений мирний договір, за яким Росія отримувала Бессарабську область, з якої 21 серпня 1813 року була утворена самостійна єпархія під назвою Кишинівської і Хотинської. У цей час вона мала 700 церков з 166 тисячами жителів чоловічої статі. До неї була приєднана Очаківська область, яка до цього належала до Катеринославської, Херсонської і Таврійської єпархії й включала Тираспольський, Ананіївський та Одеський повіти [14].

Багато уваги єпархіальним керівництвом приділялося будівництву Катеринославського кафедрального собору, закладку якого зробив архієпископ Платон. Вирішення цього питання зайняло майже чверть століття. Довгий строк спорудження собору мав свої причини. Спочатку Синод був невдоволений великим кошторисом, який з 1805 року перероблювався кожним архієпископом і лише 24 липня 1828 року було прийнято рішення про його будівництво, до того ж будівництву перешкодила Вітчизняна війна 1812 р., коли всі державні кошти були направлені на військові потреби.

У зв'язку з великими розмірами Катеринославської та Херсонської єпархії і збільшенням в ній церков, було визнано доцільним розділити її на дві - Катеринославську і Херсонську, про що й вийшов указ 9 травня 1837 року. До складу третьокласної Катеринославської єпархії увійшли Катеринославська губернія і Таганрозьке градоначальство, а другокласної Херсонської - Херсонська і Таврійська губернії. Місцем перебування херсонських архієпископів призначена Одеса, куди й вирушив останній архієпископ Катеринославський та Херсонський *Гавриіл Розанов*.

Разом із заснуванням Херсонської єпархії у 1775 році було створено Духовну Консисторію, очолювану архієпископом. Єпархіальна консисторія керувала і чинила духовний суд в єпархії, ґрунтуючись на Законі Божому, викладеному у Святому Писанні, канонах Святих Апостолів, правилах Вселенських соборів, Духовному Регламенті і наступних за ним указах і постановах Святішого Синоду, діючих у державі узаконеннях [15].

Єпархіальне керівництво повинно було слідкувати за чистотою віри служителів культу і прихожан, не допускати переходу православного християнина в іншу віру, рецензувати проповіді священнослужителів, заохочувати приходське духовенство, створювати й підтримувати початкові училища, які навчали дітей грамоті, молитвам й основам катехізису. Єпархіальний архієрей отримував інформацію про розкольників, сектантів, тих, хто ухилявся від сповіді і Святого причастя.

Переконуючи їх повернутися до свого християнського обов'язку, архієрей на свій погляд міг призначити для тих, хто помилявся, свого роду покарання - епитимію. Також він вирішував питання рукопокладення у сан священнослужителів.

Як і Синод, єпархіальний архієрей міг безпосередньо брати участь у справах консисторії, призупиняти її рішення і розпорядження, вносити свої пропозиції і т. д. Але за межами єпархії влада архієрея не розповсюджувалася. Сама ж духовна консисторія обиралася з архімандритів, ігуменів, ієромонахів, протоієреїв, ієреїв, які заслуговували на довіру внаслідок своєї освіченості, досвідченості та чесності. Відносини з Синодом консисторія підтримувала через єпархіального архієрея чи обер-прокурора.

Важливим і одним з головних завдань консисторії на території єпархії було вирішення судових справ. Церковний суд складався з трьох ступенів відповідно до тяжкості вчинків та злочинів: суд і рада благочинного, суд консисторії і єпархіального архієрея, Святіший Синод. Церковному суду підлягали духовні особи, які вчинили посадові скоїли та злочини, а також справи про користування рухомою та нерухомою церковною власністю, порушення зобов'язань, в тому числі щодо сплати боргів [16].

Церковний суд розглядав справи про незаконні шлюби, їх припинення і розрив, "злочини проти моралі" (замах на самогубство, вбивство за необачністю, ненадання допомоги тому, хто гине, клятвopорушення іт. д.) [17].

Духовний суд мав свої покарання загального і особливого характеру. Загальні покарання включали умовляння, єпитимію (тимчасове позбавлення тайнства причастя, прийняття присяги), відлучення (заборона входу до церкви), анафему (прилюдне оголошення про позбавлення особи права спілкування з церквою). Особливі покарання застосовувалися тільки до духовних осіб. Вони включали в себе позбавлення сану (як з передачею особи кримінальному суду, так і без неї), тимчасову заборону проводити богослужіння, ув'язнення у монастирі, звільнення [18].

Протягом всього свого існування діяльність Херсонської єпархії розвивалася в багатьох напрямках, а не тільки в релігійному. Важливе значення приділялося виконанню державних функцій: проголошенню указів і маніфестів царського уряду та висвітленню його внутрішньої і зовнішньої політики, виконанню ролі установи запису актів громадянського стану та вирішенню цих справ на рівні суду. Священнослужителі здійснювали нагляд за станом приходів.

Особливо важливим для Херсонської єпархії була й боротьба з сектантством, яке було поширене на півдні України. Викриття ідеології сектантів, запобігання їх впливу на віруючих становило одне з першочергових завдань херсонських архієпископів та підпорядкованих їм священнослужителів на місцях.

Найбільш значним, на погляд автора, культурним внеском єпархії та церкви взагалі, є розповсюдження грамотності серед населення. В кінці XVIII - першій половині XIX століття приходські школи були фактично єдиними закладами, де простий народ міг отримати початки освіти, навчитися писати, рахувати, читати, набути загальних знань з різних наук, розуміти богослужіння, співати та інше. На той час церкву можна було б назвати "розносчиком знань" і це не буде перебільшенням, бо одержавши початкову освіту в церковно-приходській школі можна було продовжувати навчання і здобувати глибокі знання. Це свідчить про безпідставність тверджень радянських дослідників та суспільно-політичної думки в СРСР про малозначущість розвитку церковної освіти в ті часи.

Особливу увагу єпархіальне керівництво приділяло вихованню своїх наступників. Це завдання виконували духовні училища та семінарії. Першим закладом в єпархії такого типу було духовне училище у Полтаві, пізніше перетворене в знамениту на Україні семінарію, а сам заклад був переведений у Новомиргород, а потім в Катеринослав (1804).

Значна роль у розвитку єпархії належала її керівництву, до якого входили люди із великими розумовими здібностями, а інколи навіть талановиті, у високому рівні освіти й ерудиції. Саме архієпископи вирішували, на якому напрямі діяльності єпархії зосередити головну увагу, вони визначали майбутню долю церкви краю та її розвиток. Це яскраво демонструє діяльність архієпископа Гавриїла Розанова, який не тільки брав активну участь у житті єпархії, але й був автором численних релігійно-філософських та наукових праць з історії церкви півдня України.

Таким чином, ми бачимо, як незважаючи на те, що створення і розвиток Херсонської єпархії проходили у важких умовах нестачі кадрів, необжитості території і т.інше, вона порівняно швидко розбудовувалася і грала значну роль у всіх сферах життя населення півдня України.

Джерела та література

1. Гавриил. Отрывок повествования о Новороссийском крае //Записки Одесского общ-ва истории и древностей. - 1853. - Т. 3. - С. 79-129;

Гавриил. Продолжение очерка Новороссийского края с 1787 по 1837 год. // Записки Одесского общ-ва истории и древностей. - 1863. - Т. 5. - С. 420-490; Исторические записки об открытии Елисаветградских духовных училищ //Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. - 1889. - №20. - 15 октября; - №21. - 1 ноября; Материалы для истории Херсонской епархии со времени учреждения её 1837 года до нашего времени //Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. - 1883. - №3. - С. 69-73; - №4. -

91-101; Милянoвский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. -Одесса, Типография Е. И. Фесенко, 1902; Мурзакевич Н. Епархиальные архиереи Новороссийского края. - Одесса, Тип. Алексомати, 1874; Павловский А. А. Всеобщий иллюстрированный путеводитель по монастырям и святым местам Российской империи и Афону. - Н. -Новгород, 1907 та інші.

2. Одесский Свято-Успенский монастырь. - Одесса, 1996; Успенский монастырь и святыни Одесской епархии. - М., Издательство Московской патриархии, 1988; Кравченко А. Архиепископ Херсонский и Таврический Гавриил //Одесский вестник. - 1993. - 2 октября та інші.

3. Милянoвский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. - Одесса, Типография Е. И. Фесенко, 1902. - С. VIII; Гавриил. Отрывок повествования о Новороссийском крае. - С. 104-107.

4. Гавриил. Отрывок повествования о Новороссийском крае. - С. 103-104.

5. Тригуб А. П. Создание и деятельность Херсонской епархии (1775-1860) //Матеріали І-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції "Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. ": У 2 т. - Т. 2. "Історія і культура". - Миколаїв, "Возможности Киммерии", 1997. - С 100-101.

6. Державний архів Херсонської області (далі - ДАХО), ф. 207 "Херсонське духовне правління", оп. 1, спр. 50, арк. 1.

7. Ibid, спр. 109, арк. 1.

8. Ibid, спр. 80, 115, 161, 172, 195 та інші.

9. Ibid, спр. 322, арк. 2; спр. 269

10. Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. - 1889. -№16. - 15 августа. - С. 493-505.

П. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 640-645, 663-665, 717, 760-765; Державний архів Миколаївської області, ф. 168 "Миколаївський Адміралтейський собор", оп. 1, спр. 22, 238, 255, 430, 466 та інші.

12. Мурзакевич Н. Сведения о некоторых православных монастырях епархии Херсонской и Кишиневской //ЗООИД. - 1848. - Т. 2. - Отд. 1. - С. 308-309.

13. Милянoвский Ф. Вказ. пр. - С. IX.

14. Ibidem.

15. Устав духовных консисторий. - СПб, Синодальная типография, 1903. -С. 2.

16. Ibid.-С. 148.

17. Горчаков М. И. Церковное право. - СПб, Типолитография Буссе-ля, 1892.-С. 258.

18. Ibid.-С. 261.